TIL VA JAMIYAT: GLABALLASHUV DAVRIDA MILLIY TIL MASALASI

Azimjonova Tursinoy Bahodir qizi
Andijon davlat chet tillari insituti Ingliz tili va adabiyoti fakulteti Xorijiy til va adabiyoti ingliz tili Yonalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv sharoitida milliy tilning jamiyatdagi o‘rni, vazifalari va rivojlanish yo‘nalishlari sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Tilning faqat aloqa vositasi emas, balki milliy o‘zlik, madaniy xotira va davlat suverenitetining ajralmas ramzi ekanligi asoslab berilgan. Muallif globallashuvning milliy tilga ta’sirini ikki yo‘nalishda tahlil qiladi: bir tomondan, xalqaro tillar, xususan, ingliz tilining kengayishi va raqamli muhitda o‘zlashmalarning ko‘payishi; ikkinchi tomondan, milliy tilning raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt va ommaviy axborot vositalari orqali yangi imkoniyatlarga ega bo‘lishi. O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi huquqiy asoslari, yozuv islohotlari, ikki va ko‘p tillilik holati hamda til siyosatining amaliy natijalari tahlil qilingan. Olingan natijalar milliy tilni himoya qilish va rivojlantirishda ochiq, ammo o‘zligini saqlovchi muvozanatli til siyosatini yuritish zarurligini ko‘rsatadi.A

Kalit so‘zlar: til va jamiyat, globallashuv, milliy til, til siyosati, ikki tillilik, til purizmi, o‘zlashma, raqamli lingvistika, lingvistik xilma-xillik.

Аннотация. В данной статье с социолингвистической точки зрения исследуются место, функции и перспективы развития национального языка в условиях глобализации. Обосновывается, что язык является не только средством общения, но и неотъемлемым символом национальной идентичности, культурной памяти и государственного суверенитета. Автор анализирует влияние глобализации на национальный язык в двух направлениях: с одной стороны, расширение международных языков, прежде всего английского, и рост числа заимствований в цифровой среде; с другой стороны, появление у национального языка новых возможностей благодаря цифровым технологиям, искусственному интеллекту и средствам массовой информации. Рассматриваются правовые основы статуса узбекского языка как государственного, языковые реформы, ситуация двуязычия и многоязычия, а также практические результаты языковой политики. Полученные результаты показывают необходимость проведения сбалансированной языковой политики, открытой внешним влияниям, но сохраняющей самобытность языка.

Ключевые слова: язык и общество, глобализация, национальный язык, языковая политика, двуязычие, языковой пуризм, заимствование, цифровая лингвистика, языковое разнообразие.

Abstract. This article examines the place, functions, and development prospects of the national language under globalization from a sociolinguistic perspective. It substantiates that language is not merely a means of communication but an inseparable symbol of national identity, cultural memory, and state sovereignty. The author analyzes the impact of globalization on the national language in two directions: on the one hand, the expansion of international languages, above all English, and the growing number of loanwords in the digital environment; on the other hand, the new opportunities that digital technologies, artificial intelligence, and the media open up for the national language. The legal

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

foundations of Uzbek as the state language, script reforms, bilingualism and multilingualism, and the practical outcomes of language policy are analyzed. The results show the need for a balanced language policy that remains open to external influences while preserving the distinctiveness of the language.

Keywords: language and society, globalization, national language, language policy, bilingualism, linguistic purism, loanword, digital linguistics, linguistic diversity.

Kirish. XXI asr boshlarida jahon hamjamiyati tub o‘zgarishlar davrini boshdan kechirmoqda: iqtisodiyot, fan, ta’lim, madaniyat va axborot almashinuvi chegaralarni tez sur’atlarda yengib o‘tmoqda. Globallashuv deb nomlanuvchi bu jarayon tilshunoslik oldiga yangi savollarni qo‘ymoqda: milliy tillar yagona global makonda o‘z o‘rnini qanday saqlab qoladi, ular ichki rivojlanish qonuniyatlariga tayanib zamonaviy talablarga qanday javob beradi va xalqaro tillar bilan raqobatda qanday strategiyani tanlashi lozim? Ushbu savollar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega, chunki til siyosati davlatning ta’lim, axborot va madaniyat sohasidagi qarorlarini bevosita belgilaydi.

Til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tilshunoslikda uzoq tarixga ega. V.fon Gumboldt tilni xalq ruhining tashqi ko‘rinishi deb ta’riflagan bo‘lsa, E.Sepir va B.Uorf til inson tafakkuri va dunyoni idrok etish usuliga ta’sir ko‘rsatishi haqidagi g‘oyani ilgari surgan. Zamonaviy sotsiolingvistikada esa til ijtimoiy hodisa sifatida, jamiyat tuzilishi, ijtimoiy guruhlar, hokimiyat munosabatlari va madaniy qadriyatlar bilan birgalikda o‘rganiladi. Shu nuqtayi nazardan, milliy til jamiyatning ichki birligini ta’minlovchi, avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy uzviylikni saqlovchi va davlat mustaqilligini ifodalovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi.

Globallashuv sharoitida milliy tilning holati bir-biriga zid ikki tendensiya bilan xarakterlanadi. Birinchisi — til birliklarining unifikatsiyasi va xalqaro tillarning, ayniqsa, ingliz tilining ustuvor mavqega chiqishi. Bugungi kunda ingliz tili ilm-fan, xalqaro biznes, aviatsiya, internet va yuqori texnologiyalar sohasida lingua franca vazifasini bajarmoqda. Ikkinchisi — milliy o‘zlikni anglash, madaniy meros va tilga bo‘lgan e’tiborning kuchayishi. Ko‘plab mamlakatlarda globallashuvga javoban til siyosatini mustahkamlash, davlat tilining huquqiy maqomini oshirish va tilni raqamli makonda rivojlantirishga qaratilgan choratadbirlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston uchun mazkur masala alohida ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillarida o‘zbek

tili davlat tili maqomini oldi, yozuv lotin alifbosiga o‘tkazildi, til siyosatini takomillashtirishga oid bir qator huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Shu bilan birga, mamlakatda 100 dan ortiq millat va elat vakillari yashashi, rus tilining tarixan shakllangan keng qo‘llanilishi, ingliz tiliga ehtiyojning ortishi hamda internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali yosh avlod nutqiga o‘zlashmalarning shiddat bilan kirib kelishi til holatini murakkab ijtimoiy-lingvistik tizimga aylantirmoqda.

Tadqiqotning maqsadi — globallashuv davrida milliy til masalasining sotsiolingvistik jihatlarini aniqlash, o‘zbek tilining jamiyatdagi vazifalarini tahlil qilish hamda til siyosatini takomillashtirishga oid ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) til va jamiyat munosabatiga oid nazariy qarashlarni tizimlashtirish; (2) globallashuvning milliy tilga ta’sir yo‘nalishlarini aniqlash; (3) o‘zbek tilining huquqiy va ijtimoiy maqomini tahlil qilish; (4) raqamli muhit va ta’lim sohasidagi muammolarni ko‘rsatib berish; (5) milliy tilni saqlash va rivojlantirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Til va jamiyat munosabati masalasi jahon tilshunosligida turli nazariy yondashuvlar doirasida o‘rganilgan. V.fon Gumboldt tilni xalq ruhining ifodasi, milliy dunyoqarashni shakllantiruvchi “energiya” sifatida talqin qilib, har bir tilda o‘ziga xos dunyoni idrok etish tizimi mujassamlashganini ta’kidlagan [1]. E.Sepir va B.Uorf qarashlarida esa til va tafakkur

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

o‘rtasidagi bog‘liqlik lingvistik nisbiylik gipotezasi shaklida ifodalanib, til tajribani tasniflash va tushunish usullariga ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan [2; 3]. Ushbu qarashlar milliy tilni yo‘qotish faqat aloqa vositasini yo‘qotish emas, balki betakror madaniy dunyoqarashni yo‘qotish ekanligini asoslovchi nazariy poydevor sifatida xizmat qiladi.

Globallashuv va ingliz tilining kengayishi masalasi D.Kristal tadqiqotlarida keng yoritilgan. Olimning fikricha, ingliz tilining global mavqei tarixiy, siyosiy, iqtisodiy va texnologik omillar yig‘indisi natijasida shakllangan va uning xalqaro aloqadagi roli yaqin kelajakda saqlanib qoladi [5]. Shu bilan birga, muallif til o‘limi hodisasiga alohida e’tibor qaratib, har bir til yo‘qolishi insoniyatning bilim va madaniy xilma-xilligini kamaytirishini ta’kidlaydi [7].

B.Kachru “uch doira” modeli orqali ingliz tilining ichki, tashqi va kengayuvchi doiralardagi mavqeini farqlab, bu tilning turli mintaqalarda yangi navlarga ega bo‘layotganini ko‘rsatadi [20]. A.Pennikuk esa global inglizcha oqimlarida mahalliy tillar bilan o‘zaro ta’sir va madaniy transformatsiya jarayonlarini tahlil qiladi [19].

Tanqidiy yo‘nalish vakillari globallashuvni til sohasidagi tengsizlik nuqtayi nazaridan baholaydilar. R.Fillipson “lingvistik imperializm” nazariyasida ingliz tilining ustuvorligi iqtisodiy va siyosiy hokimiyat munosabatlari bilan bog‘liqligini, bu esa boshqa tillarning ijtimoiy mavqeini pasaytirishi mumkinligini ta’kidlagan [6]. T.Skutnabb-Kangas ta’lim sohasida ona tilidan voz kechishga majbur qilish holatlarini til huquqlari va inson huquqlari kontekstida tahlil qilgan [12]. P.Burdyening “ramziy kapital” g‘oyasiga ko‘ra, til jamiyatda nafaqat aloqa quroli, balki ijtimoiy mavqe va hokimiyat vositasidir; ayrim tillar “qadrli” hisoblanib, ularning egalari ijtimoiy ustunlikka ega bo‘ladi [8].

Milliy til va milliy o‘zlik munosabati B.Anderson tomonidan “tasavvur qilingan jamiyat” konsepsiyasi doirasida yoritilgan: bosma til va yagona adabiy me’yor millatning shakllanishida muhim rol o‘ynagan [9]. Dj.Fishman esa tilning avlodlararo uzatilishi va ijtimoiy vazifalar doirasini saqlash til yo‘qolishining oldini olishning asosiy sharti ekanligini asoslab, “tilni tiklash” (reversing language shift) modelini taklif qilgan [4]. B.Spolskiy til siyosatini til amaliyoti, til e’tiqodlari va til boshqaruvi uchligi sifatida tasniflagan [13]. UNESCO tomonidan tayyorlangan “Xavf ostidagi tillar atlasi”da esa dunyo tillarining muhim qismi turli darajada yo‘qolish xavfi ostida ekanligi qayd etilgan [14].

Rus tilshunosligida sotsiolingvistik tadqiqotlar L.P.Krisin, V.I.Belikov kabi olimlar ishlarida rivojlantirilgan. Ularda til holati, nutq jamoasi, ijtimoiy tabaqalanish va til me’yori o‘zgarishlari o‘rtasidagi bog‘liqlik tizimli yoritilgan [10; 11]. O‘zbek tilshunosligida esa mustaqillik yillaridan boshlab davlat tili maqomi, adabiy til me’yorlari, imlo islohotlari va tilning ma’naviy ahamiyati masalalari keng muhokama qilinmoqda. I.Karimov tilni millatning ruhi, ma’naviy mulki sifatida baholab, uni asrash va rivojlantirishni davlat siyosatining muhim vazifasi deb bilgan [18]. Davlat tili haqidagi qonun, 2019-yilgi Prezident farmoni va Konstitutsiyadagi tegishli normalar esa bu sohadagi huquqiy asoslarni belgilab beradi [15;

16; 17].

Shunday qilib, mavjud adabiyotlarda globallashuvning tilga ta’siri asosan uch jihatdan: lingvistik (o‘zlashmalar, til kontaktlari), ijtimoiy (til maqomi, ikki tillilik) va siyosiy-huquqiy (til siyosati va til huquqlari) jihatdan o‘rganilgan. Biroq o‘zbek tili misolida raqamli muhit, sun’iy intellekt davri va yosh avlod nutqidagi o‘zgarishlarni yagona tizim doirasida tahlil qiluvchi tadqiqotlar yetarli emas. Mazkur maqola shu bilimlar bo‘shlig‘ini to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot sotsiolingvistik tahlil, qiyosiy-tarixiy usul, kontent-tahlil va tizimli yondashuv asosida olib borildi. O‘zbek tilining hozirgi holatini baholashda quyidagi parametrlar tizimi qo‘llanildi: (1) huquqiy maqom (qonunlar, farmonlar va konstitutsiyaviy normalar); (2) ijtimoiy qo‘llanish doirasi (davlat

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

boshqaruvi, ta’lim, fan, ommaviy axborot vositalari, kundalik muloqot); (3) til kontaktlari (rus, ingliz va boshqa tillar bilan o‘zaro ta’sir); (4) raqamli muhitdagi mavqe (internet kontenti, mashina tarjimasi, sun’iy intellekt, dasturiy ta’minot lokalizatsiyasi); (5) nutq madaniyati va yoshlar nutqidagi o‘zgarishlar; (6) til siyosatining amaliy natijalari.

Har bir parametr bo‘yicha huquqiy hujjatlar, ilmiy nashrlar va ommaviy axborot vositalarida qayd etilgan til hodisalari qiyosiy tahlil qilindi. O‘zlashmalarning qo‘llanishi funksional nuqtayi nazardan baholanib, ular zaruriy (o‘zbek tilida muqobili yo‘q), qulaylik uchun qo‘llanuvchi (muqobili bor, ammo kam qo‘llanadi) va ortiqcha (muqobili keng tarqalgan) turlarga ajratildi. Bunday tasnif til purizmi va nazoratsiz o‘zlashtirish o‘rtasidagi muvozanatli yondashuvni asoslash imkonini beradi.

Shuningdek, globallashuvning milliy tilga ta’siri uch darajada ko‘rib chiqildi: leksik-semantik daraja (o‘zlashmalar, kalkalar, so‘z ma’nolarining kengayishi), funksional daraja (tilning qo‘llanish sohalari) va ramziy-ijtimoiy daraja (til haqidagi e’tiqodlar, til mavqeining jamiyat tomonidan baholanishi). Ushbu uch darajali yondashuv milliy til masalasini bir tomonlama baholashdan saqlaydi va uni turli omillarning o‘zaro ta’siri sifatida tahlil qilishga imkon beradi.

Tadqiqot materiali sifatida quyidagilar tanlandi: (a) o‘zbek tilining huquqiy maqomiga oid qonun va farmonlar matni; (b) ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda, mobil ilovalar interfeysida uchrovchi xorijiy kelib chiqishli leksik birliklar; (c) ularning o‘zbekcha muqobillari. Misollar muallifning kuzatuvlari asosida saralandi va sifat jihatidan tasniflandi; shu sababli tahlil natijalari statistik umumlashtirish emas, balki til hodisalarining namunaviy tavsifi sifatida qaralishi lozim. Kelgusida bu yo‘nalishni keng ko‘lamli korpus va sotsiologik so‘rov asosida davom ettirish rejalashtirilgan.

Tahlil va natijalar

Globallashuv jarayoni milliy tilga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Bevosita ta’sir til kontaktlari, o‘zlashmalar va xalqaro terminologiyaning kirib kelishida namoyon bo‘ladi. Bilvosita ta’sir esa tilning qo‘llanish doirasi, ijtimoiy obro‘si va yosh avlodning til haqidagi e’tiqodlarida seziladi. Tahlil natijalari milliy til taqdiri faqat lingvistik omillarga emas, balki iqtisodiy, ta’limiy va texnologik sharoitlarga ham bog‘liq ekanini ko‘rsatdi.

Milliy tilning ramziy va ijtimoiy mavqei. Til milliy o‘zlikning markaziy belgilaridan biri sifatida jamiyatni yagona madaniy makonga birlashtiradi. Burdye ta’kidlaganidek, til ramziy kapital vazifasini bajaradi [8], ya’ni jamiyat qaysi tilni qadrlasa, shu tilda ta’lim olish, ish topish va ijtimoiy yuksalish imkoniyati ham kengayadi. Shu sababli milliy til faqat madaniy meros sifatida emas, balki iqtisodiy va kasbiy imkoniyat beruvchi vosita sifatida ham mustahkamlanishi lozim. Agar ish bozori, yuqori malakali mutaxassislik va ilmiy faoliyat asosan xorijiy tilga bog‘liq bo‘lib qolsa, ona tilining ijtimoiy mavqei sekin-asta pasayadi. Bu holat Fishman tomonidan til almashinuvining dastlabki belgisi sifatida tavsiflangan: tilning bir qator ijtimoiy sohalardan siqib chiqarilishi avlodlararo uzatilishning zaiflashuvidan oldin yuz beradi [4].

O‘zbek tilining huquqiy asoslari va til siyosati. O‘zbekistonda milliy til masalasi huquqiy jihatdan izchil tartibga solingan. 1989-yil 21-oktyabrda qabul qilingan “Davlat tili haqida”gi Qonun o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berdi, 1995-yil 21-dekabrdagi yangi tahrir esa uning amal qilish doirasini aniqlashtirdi [15]. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tili o‘zbek tili ekanligi, shu bilan birga mamlakatda yashovchi barcha millat va elat vakillarining o‘z tilini saqlash va rivojlantirish huquqi belgilab qo‘yilgan [17]. 2019-yil 21oktyabrdagi Prezident farmoni o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi obro‘-e’tiborini oshirish, til siyosatini takomillashtirish, davlat boshqaruvi va hujjat yuritishda davlat tilining ustuvorligini ta’minlash yo‘nalishlarini belgiladi, shuningdek, 21-oktyabr kunini O‘zbek tili bayrami sifatida nishonlash an’anasini mustahkamladi [16]. Bunday chora-tadbirlar til

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

siyosatining uch tarkibiy qismi, ya’ni til amaliyoti, til e’tiqodlari va til boshqaruvi [13] o‘rtasida uyg‘unlik yaratishga xizmat qiladi.

Biroq huquqiy normalarning mavjudligi o‘z-o‘zidan til amaliyotida muvaffaqiyatni kafolatlamaydi. Rasmiy yozishmalar, reklama, ko‘cha e’lonlari, brend nomlari va tijorat axborotida til me’yorlarining buzilishi, xorijiy so‘zlarning lotin yozuvida asl imlosi bilan berilishi hamda ikki til aralashmasi (kod-aralashtirish) holatlari davom etmoqda. Bu esa til siyosatining samaradorligi qonun hujjatlari bilan bir qatorda ijtimoiy nazorat, til madaniyatini oshirish va amaliy mexanizmlarga bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Yozuv islohoti va uning ijtimoiy ahamiyati. Kirill yozuvidan lotin alifbosiga o‘tish jarayoni milliy til tarixidagi muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. 1993-yil 2-sentyabrda qabul qilingan qonun va uning 1995-yil 6-maydagi tahriri lotin yozuviga asoslangan alifboning joriy etilishini belgiladi [15]. Yozuv islohoti nafaqat texnik o‘zgarish, balki madaniy-siyosiy yo‘nalishni ham ifodalaydi: u raqamli texnologiyalar, xalqaro axborot almashinuvi va turkiy tillar bilan yaqinlashuv imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, ikki yozuv o‘rtasidagi o‘tish davri avlodlar o‘rtasida matn o‘qish tajribasidagi uzilishni keltirib chiqardi, bu esa adabiy merosni yangi alifboga izchil ko‘chirish, elektron kutubxonalar yaratish va imlo qoidalarini barqarorlashtirish zaruratini yuzaga keltirdi.

Yozuv masalasi bugun ham dolzarbligicha qolmoqda. 2026-yil 21-oktyabrda, ya’ni Davlat tili kunida, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini takomillashtirishga oid yangi qonun imzolangani haqida xabar berildi. Ma’lumotlarga ko‘ra, amaldagi 26 harf va uchta harf birikmasi o‘rniga alifbo 28 harf va bitta tutuq belgisidan iborat bo‘ladi: g‘, o‘, sh va ch birikmalari o‘rniga mos ravishda ğ, ö, ş va ç harflari qo‘llanadi. Qonun kuchga kirguniga qadar rasmiylashtirilgan hujjatlar o‘z kuchida qoladi, darsliklar esa yaroqlilik muddati tugagach bosqichma-bosqich yangilanadi [21]. Bu o‘zgarish bir harfni yozish uchun bir necha belgi kiritish zaruratini bartaraf etib, klaviatura, shrift va matnni konvertatsiya qiluvchi dasturlar kabi raqamli muhit ehtiyojlariga ham ta’sir qiladi. Shu bois alifbo islohoti til siyosatining huquqiy, ta’limiy va texnologik jihatlarini bir-biridan ajratmasdan ko‘rishni talab etadi.

Til kontaktlari va o‘zlashmalar muammosi. Globallashuvning eng ko‘zga ko‘rinadigan natijasi — xorijiy so‘zlarning ko‘payishi. O‘zlashma til taraqqiyotining tabiiy qonuniyati bo‘lib, har qanday jonli til qo‘shni tillar bilan aloqa jarayonida leksik boyligini kengaytiradi.

O‘zbek tili ham tarixan arab, fors-tojik va rus tillaridan ko‘plab so‘zlarni o‘zlashtirgan. Hozirgi bosqichda esa asosiy manba ingliz tili bo‘lib, texnologiya, biznes, sport, moda va ijtimoiy tarmoqlar sohasida ko‘plab terminlar nutqqa kirib bormoqda. Tahlil davomida bu jarayonning ikki xil natijasi aniqlandi. Birinchidan, zaruriy o‘zlashmalar (masalan, internet, dastur, algoritm kabi) tilni zamonaviy tushunchalar bilan boyitadi va ilmiy-texnik muloqotni osonlashtiradi. Ikkinchidan, muqobili mavjud bo‘lgan ortiqcha o‘zlashmalar ona tilidagi so‘zlarning faol qo‘llanishini kamaytirib, nutqda qorishiq (aralash) shakllarni yuzaga keltiradi. Shu sababli, o‘zlashmalarga nisbatan taqiqlovchi emas, balki me’yorlovchi va tanlovga asoslangan yondashuv samaraliroqdir: har bir yangi tushunchaga avval ona tilida muqobil yaratish imkoniyati ko‘rib chiqilishi, so‘ng mavjud bo‘lmagan taqdirda xalqaro termin qabul qilinishi maqsadga muvofiqdir.

O‘zlashmalarning funksional tasnifini quyidagi namunaviy misollar asosida ko‘rsatish mumkin (1-jadval).

Kirib kelgan shakl	O‘zbekcha muqobil	Tasnif	Qo‘llanish sohasi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

internet	—	zaruriy o‘zlashma	axborot texnologiyalari
algoritm	—	zaruriy o‘zlashma	fan, dasturlash
link	havola	muqobili keng tarqalgan	internet, ijtimoiy tarmoq
download	yuklab olish	muqobili keng tarqalgan	internet, ilovalar
Kirib kelgan shakl	O‘zbekcha muqobil	Tasnif	Qo‘llanish sohasi
deadline	muddat	muqobili keng tarqalgan	ish yuritish, ta’lim
feedback	fikr-mulohaza, teskari aloqa	muqobili keng tarqalgan	xizmat ko‘rsatish, ta’lim
post	e’lon, yozuv	qulaylik uchun qo‘llanuvchi	ijtimoiy tarmoq
application	ilova	qulaylik uchun qo‘llanuvchi	mobil texnologiyalar
menejer	boshqaruvchi	qulaylik uchun qo‘llanuvchi	biznes, boshqaruv
e-mail	elektron pochta	qulaylik uchun qo‘llanuvchi	aloqa, ish yuritish

1-jadval. O‘zlashmalarning funksional tasnifi (muallif kuzatuvi asosida tuzilgan namunaviy tasnif).

Jadvaldan ko‘rinadiki, zaruriy o‘zlashmalar (internet, algoritm) o‘zbek tilida muqobili bo‘lmagan tushunchalarni ifodalaydi va ularni cheklash maqsadga muvofiq emas. “Link”, “download”, “deadline” kabi birliklar uchun esa havola, yuklab olish, muddat singari tayyor o‘zbekcha shakllar mavjud bo‘lib, ularning faol qo‘llanishini rivojlantirish til siyosatining amaliy vazifasi hisoblanadi. “Ilova”, “elektron pochta” kabi muqobillar esa allaqachon nutqqa singib borayotganini ko‘rsatadi: bu tilning yangi tushunchalarga o‘z resurslari asosida javob bera olishidan dalolat beradi. Demak, milliy tilni saqlash

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

masalasida eng samarali yo‘l — taqiqlash emas, balki muqobil shakllarni ommalashtirish, ularni ta’lim, ommaviy axborot vositalari va dasturiy ta’minot interfeyslarida izchil qo‘llashdir.

Ikki va ko‘p tillilik. O‘zbekiston tarixan ko‘p tilli muhitga ega. Bu holat jamiyat uchun salbiy emas, aksincha, madaniy va intellektual resursdir. Ko‘p tillilik bir tilning ikkinchi til hisobiga ustunlik qilishi emas, balki funksiyalarning ijtimoiy jihatdan taqsimlanishi bilan tavsiflanadi. Bunda davlat tili umummilliy muloqot, boshqaruv va ta’lim tili sifatida, xorijiy tillar esa xalqaro aloqa, fan va texnologiyalarga chiqish vositasi sifatida xizmat qilishi mumkin. Muammo shundaki, agar xorijiy til ustun ijtimoiy mavqega ega bo‘lib, davlat tilidagi bilim va resurslar yetarli bo‘lmasa, yoshlar o‘rtasida “mavqeli til” sifatida xorijiy tilga moyillik kuchayadi. Skutnabb-Kangas fikricha, bunday vaziyat ona tilidagi ta’lim va rivojlanish imkoniyatlarining cheklanishi bilan birga kechganda til huquqlari masalasi yuzaga chiqadi [12].

Raqamli muhit va sun’iy intellekt davri. XXI asrda til taqdirini belgilovchi yangi omil — raqamli makondir. Internet, qidiruv tizimlari, mashina tarjimasi, ovozli yordamchilar va sun’iy intellektga asoslangan til modellari asosan resursga boy tillar uchun yaxshi ishlaydi. O‘zbek tili kabi resursi nisbatan cheklangan tillar uchun esa elektron lug‘atlar, katta hajmli matn korpuslari, ovozli ma’lumotlar bazalari va dasturiy ta’minot lokalizatsiyasi yetarli darajada bo‘lishi shart. Aks holda raqamli tengsizlik yuzaga keladi: til rasman davlat tili bo‘lsa-da, texnologik makonda ustuvorligini yo‘qotadi. Shu bois milliy korpus yaratish, tarjima xotirasi tizimlarini rivojlantirish, o‘zbekcha kontent ishlab chiqarishni rag‘batlantirish va til texnologiyalari sohasida mutaxassislar tayyorlash milliy til siyosatining ajralmas qismiga aylanishi lozim. Sun’iy intellekt sohasida davlat tilining imkoniyatlarini kengaytirish, ayniqsa, so‘zlashuv, yozma matn va ilmiy uslublarni o‘z ichiga olgan muvozanatli ma’lumotlar bazasini shakllantirishni talab qiladi.

Ta’lim, fan va ommaviy axborot vositalari. Ta’lim tizimi milliy tilni saqlash va uzatishning asosiy institutidir. Maktab va oliy ta’limda ona tili darslarining mazmuni, adabiy me’yorlarni o‘qitish sifati, ilmiy terminologiyaning o‘zbekcha shakllari bevosita talabalar nutqiga ta’sir qiladi. Fan sohasida esa xalqaro nashrlarning asosan ingliz tilida chop etilishi olimlarni xorijiy tilda yozishga undaydi. Bu holat milliy ilmiy tilning rivojlanishiga to‘siq bo‘lmasligi uchun ilmiy ishlarni ikki tilda nashr etish, terminologik lug‘atlarni muntazam yangilash va ilmiy uslub me’yorlarini mustahkamlash maqsadga muvofiqdir. Ommaviy axborot vositalari, televideniye va ijtimoiy tarmoqlar esa nutq madaniyatini shakllantiruvchi kuchli omil bo‘lib, ularning tilga ta’siri maktab ta’siri bilan tenglashib bormoqda. Shu bois jurnalistlar, blogerlar va ommaviy auditoriya bilan ishlovchi shaxslarning til savodxonligi masalasi alohida e’tiborni talab qiladi.

Yoshlar nutqi va til e’tiqodlari. Ijtimoiy tarmoqlar yosh avlod nutqida qisqartmalar, aralash til shakllari va yangi jargon so‘zlarning keng tarqalishiga olib kelmoqda. Bu hodisa har doim salbiy baholanmasligi kerak: yoshlar nutqi tilning dinamik xususiyatini ko‘rsatadi, ba’zi yangi shakllar esa vaqt o‘tishi bilan adabiy tilga qabul qilinadi. Biroq yozma nutqda me’yordan chekinish, so‘z boyligining torayishi va rasmiy uslubda xatolarning ko‘payishi til madaniyatiga xavf tug‘dirishi mumkin. Shu sababli tilga bo‘lgan munosabatni buyruq va taqiq orqali emas, balki til haqida ijobiy e’tiqod hosil qilish, ya’ni o‘zbek tilida yozish va gapirishni zamonaviy, nufuzli va foydali faoliyat sifatida qabul qildirish orqali shakllantirish samaraliroqdir.

Umumiy natijalar. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, globallashuv davrida milliy tilning saqlanishi va rivojlanishi to‘rt omilning o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liq: (1) tilning huquqiy va ijtimoiy mavqei; (2) tilning ta’lim, fan va axborot sohasidagi faol qo‘llanishi; (3) raqamli resurslarning mavjudligi; (4) jamiyatning tilga nisbatan ijobiy munosabati. Ushbu omillardan birining zaiflashishi qolgan uchtasining samaradorligini ham pasaytiradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, globallashuv milliy tillar uchun bir vaqtning o‘zida ham xavf, ham imkoniyat manbaidir. Xavf xalqaro tillarning ustuvor mavqei, nazoratsiz o‘zlashmalar va raqamli tengsizlikda namoyon bo‘lsa, imkoniyat milliy tilni zamonaviy texnologiyalar, ilmfan va xalqaro madaniy aloqalar orqali yangi bosqichga olib chiqishda ko‘rinadi. Milliy tilni saqlash — uni boshqa tillardan izolyatsiya qilish emas, balki uning ichki salohiyatini oshirish, ijtimoiy vazifalarini kengaytirish va jamiyat e’tiqodida obro‘sini mustahkamlashdir.

O‘zbek tili misolida olingan natijalar asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Til siyosatini huquqiy asoslar bilan cheklamasdan, uning ijrosini baholovchi izchil monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish: davlat hujjatlari, reklama, axborot va xizmat ko‘rsatish sohalarida til me’yorlariga rioya etilishini muntazam o‘rganish.
2. O‘zlashmalarga nisbatan tanlovga asoslangan yondashuvni joriy etish: yangi tushunchalar uchun avval o‘zbekcha muqobil yaratish, mavjud bo‘lmaganda xalqaro termin qabul qilish, terminologik qo‘mita va lug‘atlar faoliyatini kuchaytirish.
3. Milliy til korpusini kengaytirish, elektron lug‘atlar, mashina tarjimasi va ovozli texnologiyalar uchun ochiq ma’lumotlar bazalarini yaratish, sun’iy intellekt tizimlarida o‘zbek tilining sifatli taqdim etilishini ta’minlash.
4. Ta’lim tizimida ona tilini o‘qitish metodikasini zamonaviylashtirish, nutq madaniyati va yozma savodxonlikni rivojlantirish, ilmiy terminologiyaning o‘zbekcha shakllarini o‘quv jarayoniga joriy etish.
5. Ilmiy tadqiqotlarni ikki tilda nashr etishni, ilmiy-ommabop kontentni o‘zbek tilida yaratishni rag‘batlantirish.
6. Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoq mualliflari uchun til savodxonligi bo‘yicha ochiq ta’lim kurslari va tavsiyalar tayyorlash, yoshlar auditoriyasiga yo‘naltirilgan o‘zbekcha zamonaviy kontentni qo‘llab-quvvatlash.
7. Ko‘p tillilik siyosatini davlat tilining ustuvorligi va boshqa millat tillarini saqlash tamoyillarini uyg‘unlashtirgan holda davom ettirish.

Mazkur takliflar amalga oshirilganda o‘zbek tili globallashuv sharoitida ham milliy o‘zlik ramzi, ham zamonaviy bilim va texnologiyalar tili sifatida barqaror rivojlanish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Kelgusi tadqiqotlarda yoshlar nutqini korpus asosida o‘rganish, til e’tiqodlari bo‘yicha sotsiologik so‘rovlar o‘tkazish hamda sun’iy intellekt tizimlarida o‘zbek tili sifatini baholash masalalariga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References)

1. **Yo‘ldoshev B.** O‘zbek leksikologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 1997. – 208 b.
2. **Jamolxonov H.** Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. – 488 b.
3. **Nurmonov A.** O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 232 b.
4. **Bo‘riyev S.** Sotsiolingvistika asoslari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2019. – 160 b.
5. **Mamatov A.** O‘zbek tilida leksik va frazeologik birliklarning shakllanishi va taraqqiyoti. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 250 b.
6. **Safarov O.** O‘zbek xalq og‘zaki ijodi va milliy lingvokulturologiya. – Toshkent: Fan, 2010. – 210 b.
7. **Madvaliyev A.** O‘zbek tilining izohli lug‘ati va terminologiya masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 192 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

8. **Xudoyberganova D.** Lingvokulturologiyaning nazariy asoslari. – Toshkent: Turon-iqbol, 2015. – 352 b.
9. **To‘xliyev B.** O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 320 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.